

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 03/2020

E-BULLETIN
REGIONAL HISTORY
MUSEUM – SOFIA

Vol. 03/2020

© Издателство на Регионален исторически музей – София

© Publishing of Regional History Museum – Sofia

София
2020

*„Е-бюлетин“ е периодично научно
електронно издание на Регионален
исторически музей – София*

*“E-Bulletin” is a periodical scientific
electronic edition of Regional History
Museum – Sofia*

Съставител

д-р Александър Станев (РИМ–София)

Senior editor

Alexander Stanev, PhD (RHM–Sofia)

Редакционна колегия

*доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова
(РИМ–София)*

*гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова
(СУ „Св. Климент Охридски“)*

Цветозар Йотов (РИМ–София)

Елена Николова (РИМ–София)

Марио Филипов (РИМ–София)

Editorial board

*Veneta Handjiiska-Yankulova,
Assoc. Prof., PhD (RHM–Sofia)*

*Iliana Borisova-Katsarova, Chief Assist.
Prof., PhD (SU “St. Kliment Ohridski”)*

Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Elena Nikolova (RHM–Sofia)

Mario Filipov (RHM–Sofia)

Техническо оформление

д-р Александър Станев

Layout

Alexander Stanev, PhD

*Регионален исторически музей –
София*

*Regional History Museum –
Sofia*

ISSN 2603-4247

*София
2020*

ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН E-BULLETIN

Регионален
исторически
музей – София
Regional History
Museum – Sofia

<http://www.sofiahistorymuseum.bg/bg/>

<http://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/>

Бр. 03/2020

ISSN 2603-4247

Vol. 03/2020

Съдържание Content

Археология Archaeology

ЗА ЕДНА СОФИЙСКА КЛАНИЦА

Александър Станев

ABOUT AN OLD SOFIA'S SLAUGHTERHOUSE

Alexander Stanev

..... 1–9

Изкуствознание Art Studies

130 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА КОНСТАНТИН ЩЪРКЕЛОВ: ДЕН НА НАРОДНИТЕ БУДИТЕЛИ В РИМ–СОФИЯ

Христина Грозданова

130TH BIRTHDAY OF KONSTANTIN SHTARKELOV: THE DAY OF NATIONAL LEADERS IN REGIONAL HISTORY MUSEUM–SOFIA

Hristina Grozdanova

..... 11–19

Музеология Museology

СПОМЕНИ НА ДЪЩЕРЯТА НА ЙОЗЕФ ОБЕРБАУЕР ЗА НЕЙНИЯ БАЩА

Мариана Маринова

JOSEPH OBERBAUER DAUGHTER'S MEMORIES ABOUT HER FATHER

Mariyana Marinova

..... 21–32

ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА И КАТАЛОГ „ЗА ТРАДИЦИОННОТО БЛАГОСЛАВЯНЕ НА ХЛЯБА И ЖИВОТА“ (26 МАРТ – 30 ЮНИ 2019 Г.)

Кателина Салтирова-Павлова

TEMPORARY EXHIBITION AND CATALOG "ABOUT TRADITIONAL BENE-DICTION OF BREAD AND LIFE" (MARCH 26 – JUNE 30 2019)

Katelina Saltirova-Pavlova

..... 33–40

ОТВЪД НАЧАЛОТО НА ПРЕХОДА ИЛИ ИЗЛОЖБАТА „МАНИФЕСТИРАЩАТА ИДЕОЛОГИЯ 1944–1989“

Теодора Мешекова

BEYOND OF BEGINNING OF THE TRANSITION OR THE EXHIBITION "THE MANIFESTING IDEOLOGY 1944–1989"

Theodora Mesheкова

..... 41–46

Културно-историческо наследство Cultural Heritage

ЗАПАДНАТА ПОРТА НА СЕРДИКА: АВТЕНТИЧНОСТИ И АТРАКТИВНОСТ В СЪРЦЕТО НА СЪВРЕМЕННИЯ ГРАД

Илиана Борисова-Кацарова

THE WESTERN GATE OF SERDICA: AUTHENTICITY AND ATTRACTIVENESS IN THE HEART OF THE MODERN CITY

Iliana Borisova-Katsarova

..... 48–71

ИЗМЕНЕНИЯ И ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ РЕГИСТЪРА НА ВОЕННИТЕ

ПАМЕТНИЦИ В СТОЛИЧНА ОБЩИНА

Илия Мечков

**AGENDA AND CORRIGENDA IN THE REGISTER OF MILITARY MONUMENTS
IN THE SOFIA MUNICIPALITY**

Илија Мечков

..... 72–79

Консервация и реставрация

Conservation and restoration

**КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА КЕРАМИЧНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА СЕВЕРНАТА ПОЛОВИНА НА
ПЛОЩАД „СВЕТА НЕДЕЛЯ“**

Ана Евстатиева, Калин Тодоров

**CONSERVATION AND RESTORATION OF POTTERY FROM
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION ON THE NORTHERN PART OF ST. NEDELYA
SQUARE**

Ana Evstatieva, Kalin Todorov

..... 81–93

Музеология
Museology

**ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА И КАТАЛОГ
ЗА ТРАДИЦИОННОТО БЛАГОСЛАВЯНЕ НА ХЛЯБА И ЖИВОТА
(26 МАРТ – 30 ЮНИ 2019 Г.)**

Кателина Салтирова-Павлова

В навечерието на Благовещение през 2019 г., в залата за временни експозиции на Регионален исторически музей (РИМ) – София, бе открита изложба, посветена на традиционните български обичаи за благославянето на хляба и живота. В продължение на три месеца посетителите и гостите на музея имаха възможност да се запознаят с предмети и изображения, свързани с православния християнски култ, практикуван в храма и дома на традиционния българин.

Представените по темата експонати – просфорни печати, икони, щампи и йерусалимии, са една малка част от етнографската колекция на Антонио Василев. Той е събирал тази колекция в продължение на няколко десетилетия. Тя впечатлява не само с големия брой разнообразни експонати, но и с тяхното добро състояние – резултат на специализирани грижи, финансирани от собственика на колекцията, който е сред големите колекционери в България и на Балканите.

Антонио Василев е познат на българската общественост с желанието и усилията, които полага, за да популяризира и социализира тази част от българското културно – историческо наследство, която е обект на неговите колекционерски интереси. Съвместно с музеи и културни институции в столицата и страната, той устройва изложби, настоява за каталожни издания, дарява щедро, меценат е в различни инициативи и начинания.

По време на официалното откриване на изложбата „Да бъде благословен хляба и живота“, Антонио Василев публично оповести своето дарение за фондочете на РИМ–София – йерусалимия от 1901 г., олтарни двери със сцената на Благовещението и икона на Св. Троица. Дарението ще бъде използвано в обновяването и разнообразяването на постоянната експозиция в залата „Силата на Духа“.

В представяната изложба, акцентът бе поставен върху експонирането на просфорни печати, изработени от различни материали, с различна украса, ве-

роятно придобивани по различен начин и използвани както в селищни и манастирски храмове, така и в частни домове. В колекцията на Антонио Василев са комплектувани стотици просфорни печати, които са изработени от дърво. Има и такива от камък, мрамор, алабастър и месинг.

От дървените просфорни печати, включени в експозицията, около 15 броя впечатляват с майсторската си изработка, дърворезбена, моно- и полихромна украса. Те отговарят на каноничните изисквания и са използвани за храмовата просфора и религиозното тайнство на Евхаристията. В тези т. нар. евхаристични печати задължително е наличието на изображението за Агнеца. Най-общо това е квадрат с вписан в него кръст с четири малки полета с инициалите ИС ХС НИКА (Иисус Христос Побеждава).

Изложените печати от този вид са с различен облик (форма, разположение на полетата и размери) – квадратни, многоъгълни и кръгли с вписани квадрати или кръстове с широки рамене, върху които са разположени по-малки квадрати с Агнеца. В дясната страна на този вид печати, независимо от конкретния им облик, е квадратното поле за обозначаване на Богородица, а в ляво – това на деветте свети чина. Празните полета са запълвани с лъчи, класове, листа или розети. Върху основата на дръжките на някои от тези печати са разположени втори печати – само от изображението на Агнеца.

В повечето случаи гърбовете на печатите от този вид са конусообразни, а дръжките – широки и къси с трапецовидни стени. В основите на дръжките са правени отвори, за да се привързват канапи или тънки телчици за окачване или за привързване на тънко, клинообразно приспособление за почистване на печата от тестото.

Към групата на изложените евхаристични печати отнасяме и малките мраморни, каменни и бронзови печати, както и този от алабастър с дръжка под формата на издължен кръст. Материалът, начинът им на изработка и цялостната им визия навеждат на мисълта, че те са изработвани и закупувани при посещения на светите места Атонски, Синайски или Божигробски. В много случаи, обаче, търговия с такива и подобни печати за просфора са извършвали и пътуващи монаси-таксидиоти.

Във витрина, заедно с месинговите евхаристични печати, бяха изложени лъжичка за причастие и „звездици“ за дискаса, изработени от сребърни сплави и месинг. Всички те са пряко свързани с просфората и заедно с нея са използвани в религиозното тайнство Евхаристия.

В изложбата бяха представени и друг вид печати за просфора. Те бяха повече от 100 и ги определяме като евлогични печати. Използвани са за превръщане на квасения хляб в просфора, която има приложение в храма и дома, но не е свързана с Евхаристията. Това са печати с различни изображения, форми и размери.

Към този вид се отнасят и обособяват в малка група печати с изображения на двуглав орел, архангели и лабиринт от линейарни знаци. Тези печати са изпълнени от дърво в различен по дълбочина релеф и форми на издължена елипса, ромбоид и правоъгълник. В изложбата беше включен и голям мраморен печат с изображение на три архангела. Той е изключително интересен с интерпретирането на каноничното изображение на сцената Архангелски събор и със запазени-

те буквени знаци в горния край на дръжката.

Гърбовете на печатите от тази група са изпъкнали, конусообразни или кръгли над широки бордове. Дръжките им са малки, с по-дълги основи и трапецовидни стени. Независимо от това, че могат да носят печата и на Агнеца, би трябвало да са използвани само при приготвянето на обредни и празнични хлябове, които не са приложими в причастяването.

Сред представените колекционни екземпляри най-голяма е частта на печатите за просфора, които са с малки размери, правоъгълна, квадратна или кръгла форма и дълга дръжка, оформена по различен начин. Най-често това е кръст с по-изчистена или по-сложна форма. Има такива, чиято дръжка наподобява дъска за месене или хурка. Единични са печатите, чиято дръжка завършва с човешка главичка или изглежда като копие или риба. Украсата на кръстните дръжки е различна – с резбовани орнаменти, знаци, сцени и изписвания, а в някои случаи е налице и оцветяване в един или няколко цвята.

Печатите от тази група са дело на любители резбари. В някои случаи те се представят като добре осведомени – правилно изписват инициалите на Агнеца в печата. В други се справят по-умело с резбата, но допускат грешки в изписванията, не се справят с обратния словоред и т.н. В много случаи използват стари декоративни мотиви и орнаменти, изработват с различен релеф христови сцени, записват години, имена на хора и населени места.

Като цяло, в някои от печатите канонично правилно е представен Агнеца, в други има грешки в разположението на буквите или пропуски на букви и полета. Има и такива от печатите, които представляват кръстни знаци, четирилистни розети, правоъгълни полета, лабиринт или най-общо изписани буквени и линейни знаци, съответно в кръг или диагонално. Гърбовете на тези печати са конусообразни, пирамидални или с по-широки бордове. Дръжките са тънки, цилиндрични или паралепипедни, с различна дължина и в повечето случаи са стволоче на кръстове. Над тези кръстове обикновено е приспособлението за окачване.

Изключително разнообразни и интересни са кръстовете над печатите в тази група. Те имат своите корени и прототипи в Средновековието и Античността и са много различни по форма и украса. Независимо от това многообразие, най-общо могат да се обособят две подгрупи. Първата обединява всички онези печати за просфора с кръстове, чиято цялостна конфигурация и украса наподобява напрестолен кръст. Втората подгрупа включва печати за просфора с кръстове, които наподобяват мъжки и женски надгробия, според начина по който са оформени раменете им – прави или заоблени.

В украсата на кръстовете от двете подгрупи са използвани стари мотиви и похвати – т. нар. „въжен“, „вълчи зъби“, розети, точкови полета, кръгове с точки в средата, човешки личица, растителни клонки, зиг-заг, слънца. В повечето кръстове от двете страни са изпълнени с различен по дълбочина релеф и художествено умение „Разпятието“ и „Кръщението“. Върху кръстовете са резбовани с различно разположение ИС ХС НИКА, лични и фамилни имена, имена на населени места, години, наименования за спомен. Има кръстове, оцветени в червено или синьо.

Повечето от тези печати със сигурност могат да бъдат датирани в периода от последните десетилетия на XIX до средата на XX век. Произхождат, преиму-

ществено, от Северозападна България, съхранявани и използвани са предимно в домашни условия и най-вероятно не са само домашни печати за хляб, а са имали и други функции. Притежавали са място в домашните олтари, маркирали са мястото на домашния олтарен престол и са обслужвали редица репрезентативни функции на главата на семейството, домакинството или рода.

На второ място, по брой на експонатите след печатите за просфора в представяната изложба, бяха иконните изображения – няколко десетки икони, диптиси, триптиси, центрове на триптиси с различни размери, обслужващи личния и семейния култ в дома и по време на път. Можем най-общо да ги обозначим като домашни икони независимо, че най-често по този начин са наричани иконите от три части – триптисите, изработени от тънки дъсчици. В централното поле на този вид триптиси е Богородица с младенеца като пазителка на домашното огнище и покровителка на семейството и неговите членове. На страничните крила най-често са св. Георги и св. Димитър, свързани с началото и края на изключително важните земеделски дейности и земеделска година.

Сред експонираните колекционни единици имаше домашни триптиси и централни части от тях, съответно от XVII, XVIII и XIX век. В централните полета на по-старите триптиси е изображението на Богородица с младенеца, но има и такива, в които са изобразени други светци – допоясно или на редове. Един от старите триптиси от XVII век като цяло представя Дейсис. Напълно възможно е триптиси от този тип да са били притежание на отделни членове от семейството, по стара средновековна традиция, преустановена постепенно в българските земи в годините на робството, но запазена, например, сред населението на Русия.

Уникален е триптихът от първата половина на XIX век с изображенията на св. св. Константин и Елена и празнични сцени в централното поле. Страничните крила са разделени на редове и в тях са изписани светците-покровители на земеделското семейство. Много вероятно е този триптих да е изработен по поръчка или при специален повод от изявен зограф в по-близко или по-далечно за поръчителя ателие. Много е различен от изработените като масово производство домашни триптиси в ателиетата на Балканите, разнасяни от монаси-таксидиоти или пътуващи търговци по селищните панаири.

Домашните икони, подобно на просфорните печати, са имали своето място в домашните олтари, устройвани на източната стена в помещението с огнището, което се е ползвало от всички членове на домакинството. Там са поставяни и специални „хартиени“ икони-щампи, редом с иконите на семейството и рода. Те са донасяни след поклоннически пътувания до светите места или са купувани от пътуващи монаси-таксидиоти. Щампите се появяват късно в сравнение с домашните икони – в последните десетилетия на XVIII век, но влизат в сериозно взаимодействие с тях и твърде скоро се оказват особено сходни.

„Хартиените“ икони са създавани в иконописните ателиета или щампарски работилници на различни места на Балканите. По правило върху тях са изобразявани най-прочутите реликви на светите места, техният архитектурен облик и природни забележителности. По този начин, една част от щампите изглеждат като икони, а други – като тографски карти.

В колекцията на Антонио Василев са събрани няколко стотици щампи – икони и топографски карти. Експонирани бяха колекционни единици от края

на XVIII и XIX век. На щампата от Хилендарския манастир е посочена годината 1779 г., когато е изработена матрицата за отпечатване на манастирската щампа с топографско съдържание. В нея са обособени две полета с надписи на църковно-славянски и на гръцки, за разлика от другите две щампи с топографско съдържание (Зографската от 1836 г. и Араповската от 1873 г.), където надписът е подреден линейно в долния край на щампата.

Щампите от иконния тип, които бяха изложени – Богородица Царица от 1865 г. и св. Никола от XIX век са вторично колорирани. В тях, около централно разположения образ на Богородица и светеца са подредени в четириъгълни полета житийни сцени. Надписите са съответно на български и гръцки и само на гръцки.

Изложената щампа „Архангел Михаил вади душата на богатия“ е вторично колорирана в няколко цвята. Щампата напомня за стенописна сцена от Рилския манастир и наподобява щампа на Атанас Карастоянов със същия сюжет.

Безспорно най-богати на цветове, светини и свети сцени в представяната изложба, а също така и в голямата и разнообразна колекция на Антонио Василев, се оказват изложените рисувани платна – йерусалимски. Те са едно от категоричните свидетелства за хаджилък, което било разгъвано в дървена рамка „черчеве“ и поставяно в най-хубавата стая в дома на хаджията.

Йерусалимските са изработвани от палестински майстори, които са спазвали установени общи правила за работа и цялостна визия на изобразеното. Независимо от различните размери и колорит, в центъра винаги са изобразявани храм „Възнесение Христово“ на Голгота и околните свети места в Йерусалим. Вдясно и вляво в различни медальони са изобразявани Богородица с младенеца и Иисус Христос. Останалата част е заета от четириъгълни полета с изображения на светци и библейски сцени. Акцентът е поставен върху сцени от Страшния съд.

Надписите са разположени от четирите стени. Понякога са надписвани четириъгълните полета със светци и библейски сцени. Името на поклонника и годината на поклонническото пътуване са вписвани в малко засводено поле под топографското изображение в центъра.

Йерусалимските в колекцията на Антонио Василев са основно от XIX век. Изключение правят две от експонираните колекционни единици – едната от края на XVIII век, а другата от 1901 г. Независимо, че отговарят на иконографските изисквания, те са много различни помежду си. Различават се по размери и колорит, по наличие или отсъствие на надписи, по оформяне на различни полета, както и в много други детайли.

И ако в представяната изложба просфорните печати се свързват с благославянето на хляба, а домашните иконостаси с молитвите за благословен живот, то изключително интересните йерусалимски разкриват стремежа на богатите българи към Божествената Благодат и желанието им да бъде реализирана в реалния живот. Това е и основата, върху която се обединяват експонатите под заглавието на временната експозиция за благославянето на хляба и живота.

Седмица преди закриването на изложбата екипът по нейното проучване, документиране и реализиране представи каталог със заглавие „Да бъде благословен хлябът“. Двуетичният каталогът е структуриран в няколко раздела. Всеки от тях започва с текст, който изяснява понятия, прави пепратки към колекцията,

характеризира експонатите, описва и пояснява уникатите. Същността на разделите са снимки на експонатите и детайли от тях, снабдени с анотации за наименование, размери и датировки.

Съобразно акцента на изложбата в първия раздел са включени, с малки изключения, всички експонирани печати за просфора. Текстът представя значението на думата просфора и начина, по който квасения пшеничен хляб се превръща в дар, става приношение. Посочени са каноничните изисквания за представянето на Агнеца и двата основни вида печати за просфора – евхаристични и евлогични. Специално внимание е отделено на печатите с дълги кръстообразни дръжки, изработени в традициите на т. нар. „овчарска дърворезба“.

Вторият раздел е посветен на домашните олтари и по-точно на домашните икони и щампите. Каталогизирани са повечето експонирани иконни изображения и всички представени в изложбата щампи. В текста са пояснени понятията „домашна“ и „хартиена“ икона, посочени са характерните особености и взаимосвързаността им, описани са уникални творби от единия и от другия вид.

В последния раздел е поднесена информация за четирите експонирани йерусалимски. Текстът обяснява какво представлява „хаджията“ и „хаджилъка“, свидетелство за какво са рисуваните платна от Божи гроб. Поставен е акцент върху тяхната разноликост, въпреки съществуващите еднотипни изисквания, на които трябва да отговарят.

Проучването на колекцията на Антонио Василев и работата по съдържанието на каталога е дело на екип в състав: Десислава Първанова, Бранимира Тенева и Танче Петрова, под ръководството на Кателина Салтирова–Павлова. Автор на каталожните текстове и анотациите е Кателина Салтирова–Павлова. Преводът им на английски език е дело на Еньо Стоянов. Графичната концепция и дизайна на каталога са осъществени от Светлана Чолакова, а отпечатването е направено от „Козирог – ООД“.

Каталогът „Да бъде благословен хлябът“ бе представен на 18 юни 2019 г. пред широка аудитория. Присъстваха служители на РИМ–София и други столични музеи, проф. Жоржета Назърска от УниБИТ и доц. Стоян Дечев от НХА. Поканени бяха студенти и преподаватели от Исторически и Богословски факултети на СУ „Св. Климент Охридски“ и от Приложния факултет на НХА, както и учители, и ученици от НГПИ „Св. Лука“. Специално беше присъствието на учители и ученици от НГДЕК „Константин Кирил Философ“.

Думата бе дадена на гл. ас. д-р Иглика Мишкова от ИЕФЕМ – БАН и на проф. д.ф.н. Валери Стефанов от СУ „Св. Климент Охридски“ да споделят своето мнение за труда на колекционера, неговата колекция, изложбата и най-вече за нейния документален израз – каталога. Свое становище за изложбата и каталога даде и г-н Стоян Дечев. След споделените благодарности от куратора на изложбата за участващите в проучването, експонирането и каталогизирането и на колекционера – към служителите и ръководството на РИМ–София, присъстващите имаха възможност да се насладят отново на изложбата, ориентирана като цяло към молбите и възжеланията на традиционните българи за благословен и благодатен живот.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

БДИ 2011: Българска домашна икона. Колекция Антонио Василев. Каталог. София, 2011.

Мишкова 2007: И. Мишкова. Просфори – печати за хляб. Каталог. София, 2007.

Попова 2006: Е. Попова. Мобилни форми на църковното изкуство за домашния олтар през епохата на балканското просвещение (<http://www.bulgc18.com/bg/Popova-paper-bg.htm>).

Салтирова-Павлова, Първанова, Тенева 2019: К. Салтирова-Павлова, Д. Първанова, Б. Тенева. Да бъде благословен хлябът. Каталог. София, 2019.

Томов 1975: Е. Томов. Български възрожденски щампи. София, 1975.

SUMMARY

TEMPORARY EXHIBITION AND CATALOG ABOUT TRADITIONAL BENEDICTION OF BREAD AND LIFE (MARCH 26 – JUNE 30 2019)

Katelina Saltirova-Pavlova

The author presents the organized events in the Regional History Museum – Sofia, associated with the ethnographic collection of Antonio Vassilev – one of the prominent Bulgarian collectors and benefactors. First and foremost is the temporary exhibition of prosthora stamps (dated from the last decades of 19th to the middle of the 20th c.), icons, triptychs, diptychs and fragments of them (17th, 18th and 19th c.), paper icon engravings, and Jerusalem icons (18th – end of the 19th and early 20th c.).

The paper also presents the items, donated by Antonio Vasilev to the Regional History Museum – Sofia during the opening ceremony of the exhibition (on the eve of the important Christian celebration of the Annunciation), as well as their purpose – to be added to the permanent museum exhibition, in hall No. 2 “Fortitude of the Spirit”. Another topic, present in the paper, is the structure, content and authorship of the temporary exhibition’s catalogue, as well as its official presentation in front of a large and varied audience, containing scholars, lecturers, teachers, students, museum employees, etc.

Ключови думи: просфора, просфорни печати, икони, щампи, домашни олтари, йерусалимски

Key words: Prosthora, Prosthora stamps, Icons, engravings, home altars, Jerusalem icons

*Кателина Салтирова-Павлова
Регионален исторически музей – София
kpravlova61@abv.bg*

*Katelina Saltirova-Pavlova
Regional Historical Museum – Sofia
kpravlova61@abv.bg*